

Zoran Janjetović

PITANJE ODŠTETE ŽRTVAMA NACIZMA U JUGOSLOVENSKO-NEMAČKIM ODNOSIMA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Broj žrtava Drugog svetskog rata na teritoriji Jugoslavije do danas sa sigurnošću nije utvrđen. On je predstavljao značajno pitanje u međuetničkim sukobljavanjima i doprineo je i krvavom raspadu SFRJ. Drugim rečima, žrtve, koje nisu bile ni tačno izbrojane su, manipulisane za “nacionalne” ciljeve. Ovo međutim nije bila prva manipulacija žrtvama Drugog svetskog rata. U ovom radu ćemo ukratko izneti rezultate našeg istraživanja o ulozi pitanja žrtava nacizma u odnosima Jugoslavije i SR Nemačke posle Drugog svetskog rata, sa željom da pokažemo kako se žrtvama manipulisalo i ranije, ne radi nacionalističkih, nego radi finansijskih probitaka.

Još pre završetka Drugog svetskog rata, nove jugoslovenske vlasti su osnovale Državnu komisiju za ratnu štetu, koja je trebalo da utvrdi štete nastale gubitkom života, zdravlja i imovine.¹ Zbog predstojećih demontaža i restitucija, ali i zbog odluka Saveznika, u prvom planu su bile materijalne štete. Pa ipak, Komisija se bavila i štetama nanetim osobama, i to: gubitkom života, oštećenjem zdravlja, povredama, sakaćenjima, umanjenjem telesne ili duševne sposobnosti, povredama slobode, polnog integriteta ili časti i dostojanstva.² Sam broj žrtava je počeo da igra veću ulogu tek krajem 1945. na Reparacionoj konferenciji u Parizu kojoj su jugoslovenski delegati predstavili sledeće podatke: 1.380.000 poginulih civila (sa palim borcima 1.685.000), 425.000 radno onesposobljenih, 170.000 prinudnih radnika u Nemačkoj, 530.000 prisilno raseljenih, 320.000 prisilno regrutovanih itd. To je, po službenim podacima značilo da je preko 10% stanovnika zemlje izgubilo život, a da je 13% osakaćeno. Cena prinudnog rada je procenjena na 27. Milijardi \$.³ Sa ovako preciznim brojkama se nastupilo iako je i samim vlastima bilo jasno da nisu postojali uslovi da se one tačno ustanove.⁴ Pa ipak, one su postale svetinja u koju su u najboljem slučaju mogli da posumnjaju statističari u svojim stručnim radovima nedostupnim širokoj publici.⁵ Tako formulisani brojevi su, uz određena taktička odstupanja, postali jedno od glavnih oruđa u sporu sa SR Nemačkom oko odštete za žrtve nacizma.

Što se odštete tiče, ona se dugo nije postavljala kao praktično pitanje. Isprva SR Nemačke nije ni bilo, a Jugoslavija se trudila da dobije što je moguće više reparacija u vidu mašina, vagona, brodova itd. iz zapadnih zona okupiranog Rajha, na koji je u pogledu reparacija bila upućena odlukom Podsdamske konferencije. Ni posle osnivanja SRN, pitanje

¹ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Politička arhiva (dalje: DA PA), 1947, F. 63.

² Arhiv Državne zajednice Srbija i Crna Gora (dalje: AJ), 50, 69/153.

³ AJ, 54, 44/98.

⁴ AJ, 50, 69/153.

⁵ Broj od 1,7 miliona mrtvih je prvi put pomenuo Tito na govoru u Ljubljani u maju 1945. Nije isključeno da se radilo o zloupotrebi *proračunatog demografskog gubitka* koji su vlastodršci javnosti servirali kao broj stvarnih žrtava. (Up. Vladimir Žerjavić, *Population Losses in Yugoslavia 1941-1945*, Zagreb 1997, 55.)

neko vreme nije bilo aktuelno. Po odlukama te konferencije, odštetu pojedincima, svojim građanima, je trebalo da daju pojedine države pošto bi naplatile reparacije od Nemačke. Pri tom je 1952. sporazum sa londonske konferencije o nemačkim predratnim i ratnim dugovima članom 5 zabranio bilo kakvo pokretanje pitanja reparacija do sklapanja mirovnog ugovora.⁶ Jugoslavije je na ovo, iako preko volje, pristala, tako da je zamrzla svoja reparaciona potraživanja.

U međuvremenu je u SRN i u njenim odnosima sa zapadnim susedima i sa Izraelom došlo do promena koje će Jugoslovenskim vlastima omogućiti da ipak postave pitanje odštete za stradanja koje je podnelo stanovništvo. Pod uticajem američkih okupatora, došlo je do stvaranja zakonodavstva o odšteti žrtvama nacizma - prvo u američkoj okupacionoj zoni. Kasnije je ovo zakonodavstvo prošireno na celu SRN a juna 1953. doneta je i prva verzija Saveznog zakona o odšteti (Bundesentschädigungsgesetz - BEG).⁷ Zbog manjkavosti prvobitne verzije, 1956 je doneta nova, koja je retroaktivno važila od 1953, a u septembru 1965. je doneta konačna verzija (BEG- Schlußgesetz) kojom je zaokružen najvažniji deo zakonodavstva koji se ticao odštete žrtvama nacizma.⁸ Ovo zakonodavstvo je međutim skrojeno pre svega po meri nemačkih državljana, najvećim delom Jevreja jer je čl. 1 zakona propisivao da pravo na odštetu imaju samo osobe koje su progonjena zbog rasne pripadnosti (koje se de facto odnosilo samo na Jevreje i Cigane)⁹, verskih ili političkih ubeđenja ili otpora nacizmu. Pod ovo poslednje su međutim u sudskim i pravno-naučnim tumačenjima podvođeni samo Nemci- građani Rajha ili folksdojčeri.¹⁰ Po tom službenom tumačenju, pripadnici raznih pokreta otpora su bili isključeni iz odštete, jer su se oni navodno borili protiv nemačkog okupatora, a ne protiv nacističkog sistema kao takvog,¹¹ tako da je njih trebalo obeštetiti kroz reparacije, koje su naravno bile blokirane Londonskim sporazumom o nemačkim dugovima. Pored toga, zakon je uspostavljao vezu između žrtava i teritorije SRN, odnosno nekadašnje teritorije Rajha. To je značilo da su eventualne nadoknade i onako usko definisanim žrtvama, ako su one živele ili poticale iz inostranstva potpadale pod reparacije. Pored toga, do 1965. odštetu nisu mogle dobiti žrtve koje su živele u zemljama sa kojima SRN nema diplomatske odnose.¹² Očigledno je da se ovako definisana odšteta i ovako ograničeno shavanje ko su prave žrtve nacizma sudaralo ne samo sa jugoslovenskim shvatanjima tih pitanja, nego i sa shvatanjima u većini drugih evropskih zemalja.

Ovo je došlo do izražaja kada su 1956. Francuska, Luksemburg, Belgija, Holandija, V. Britanija, Norveška, Danska i Grčka istovremenim notama od SRN zatražile odštetu za svoje žrtve nacizma. Njihovoj akciji će se uskoro pridružiti i Italija, Švajcarska i Švedska. Posle višegodišnjeg natezanja, u kome je bilo jasno da se u većini ovih zemalja pod "žrtvama nacizma" podrazumevaju mnogo šire kategorije stanovništva (uključujući pripadnike pokreta otpora), došlo je do sklapanja ugovora kojima je SRN ovim zemljama dodelila određene sume na ime odštete. Ugovori su po pravilu bili tako formulisani da su vlade tih zemalja bile te koje su odlučivale o raspodeli novca, što im je omogućilo da ga podele i onima koji po nemačkom

⁶ Ulrich Herbert, Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer, u: Lidolf Herbst, Constantin Goshler, Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland, München 1989, 276-279.

⁷ Hans Günther Hockerts, Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, XLIX, 2, 2001, 175, 183; Ernest Féaux de la Croix, Helmut Rumpf, Der Werdegang des Entschädigungsrechts unter national- und völkerrechtlichem und politologischem Aspekt, München 1985, 14-73.

⁸ Hockerts, n.d., 184-187; Cornelius Pawlita, "Wiedergutmachung" als Rechtsfrage? Die politische und juristische Auseinandersetzung um Entschädigung für die Opfer nationalsozialistischer Verfolgung (1945 bis 1990), Frankfurt M, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1992, 285-322; Féaux de la Croix, Rumpf, n.d., 81 ff.

⁹ Pawlita, n.d., 332; Herbert, n.d., 293.

¹⁰ Hockerts, n.d., 190.

¹¹ Herbert, n.d., 298-299; Pawlita, n.d., 341-348, 375, 394; Hockerts, n.d., 191.

¹² Herbert, n.d., 282; Hockerts, n.d., 194.

shvatanju za to nisu bili kvalifikovani. SRN je svesno zažmurila na ovo, jer su ugovori o obeštćenju imali pre svega spoljno-političku funkciju izmirenja sa susedima, popravljajna imidža i jačeg uključivanja SRN u evro-atlanske integracije.¹³ 1962. je sklopljen sličan sporazum i sa Austrijom.¹⁴

Ulazak pitanja obeštćenja žrtava nacizma u krug interesovanja jugoslovenskih vlasti je bio postepen i vodio je kako preko gore pomenute akcije zapadnih zemalja (u koju je Francuska "pozvala" i Jugoslaviju), tako i preko akcije za obeštćenje žrtava vivo-eksperimenata koja je počela 1952. Nju su pratila oprečna mišljenja dve strane po raznim pitanjima: šta treba smatrati vivo-eksperimentima, ko treba da pregleda žrtve, ko da određuje ko je kvalifikovan da dobije odštetu, kako će se odšteta isplaćivati itd. Pored toga, pregovore o odšteti za žrtve vivo eksperimenata je od oktobra 1957. otežavao i prekid diplomatskih odnosa, do koga je došlo zato što je Jugoslavija priznala NDR. Posle više prekida i odlaganja pregovora, sporazum je najzad postignut, a potpisan je 25. aprila 1961. Jugoslavija je za žrtve vivo eksperimenata dobila 1,5 miliona DM koje je trebalo da sama podeli.¹⁵

Jugoslovenska diplomatija je ovim rezultatom bila zadovoljna, ali ne dugo: već u decembru iste godine su se javili glasovi koji su zahtevali reviziju sporazuma - zato što su Poljska i Mađarska u međuvremenu dobile mnogo veće sume po žrtvi. (5,8 puta više, tako da je jugoslovenska strana tražila da se i njoj dodljena suma uveća za 5,8 puta.) Nemačko Savezno ministarstvo finansija je isprva odbilo diskusiju o tome, ali su potom pregovori ipak obnovljeni i trajali su tokom naredne dve godine. Jugoslavija je tražila 9,1 milion, da bi se dve strane najzad 9. septembra 1963. sporazumele o paušalnoj odšteti u visini od 8 miliona DM.¹⁶ SRN je pristala na ovaj ustupak, da bi izbegla ustupke na važnijim poljima kao što su bila privredna pitanja, zahtevi za kreditima i - zahtevi za odštetom žrtvama nacizma.

Samo pitanje odštete žrtvama nacizma jugoslovenska diplomatija je po prvi put otvorila tokom jedne runde pregovora o odšteti žrtvama vivo-eksperimenata 7-17. novembra 1960.¹⁷ Delegacija nemačkog Ministarstva finansija se proglasila nenadležnom i uputila jugoslovensku da se obrati Auswärtiges Amt-u (AA - nemačkom Ministarstvu inostranih poslova). Sledećih godinu dana jugoslovenska diplomatija nije preduzimala skoro ništa po tom pitanju. Tek su krajem 1961. u DSIP-u vođene diskusije da li pitanje odštete uopšte pokretati - da se ne bi ugrozili zahtevi za reparacijama. Pored toga, sumnju u uspeh je budilo i nepostojanje diplomatskih odnosa, strah da bi SRN mogla da kao protivargument potegne pitanje sudbine folksdojčera i njihove imovine ili sporazuma o naknadama za dugovanja iz socijalnog osiguranja iz 1956. koji je takođe tangirao lična potraživanja iz doba rata itd. Preovlađivalo je mišljenje da su izgledi slabi i da za neko vreme (dok se ne vide rezultati inicijative zapadnih zemalja) akciju uopšte ne bi trebalo pokretati.¹⁸ Početkom 1962, za manje od nekoliko nedelja, došlo je međutim do radikalne promene mišljenja u DSIP-u, tako da je odlučeno da se od SRN zatraži pokretanje pregovora o ovom pitanju. Promena je bila toliko radikalna i usledila je u tako kratkom razdoblju, da treba pretpostaviti da se i nije radilo o pravoj promeni mišljenja, već o odluci sa višeg nivoa - verovatno sa samog vrha.¹⁹

¹³ Féaux de la Croix, Rumpf, n.d., 201-288; Hockerts, n.d., 192-193;

¹⁴ Féaux de la Croix, 288-309.

¹⁵ Odgovarajuća dokumentacija o ovome se nalazi u: DA PA, 1954, F. 62; 1955, F. 42; 1956, F. 61; 1958, F. 83; 1959, F. 116; 1960, F. 84; 1961, F. 93; Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (dalje: PA AA), B 86, 192, 573, 1292, 1449.

¹⁶ O pregovorima i sporazumu: DA PA, 1961, F. 93; 1962, F. 87, F. 88, F. 90; 1963, F. 90; PA AA, B 86, 1115; B 42, 1012.

¹⁷ DA PA, 1960, F. 84.

¹⁸ DA PA, 1961, F. 87, F. 93.

¹⁹ DA PA, 1961, F. 90.

Posle prikupljanja određenog "dokaznog materijala", akcija je službeno započeta notom od 3. juna 1962. koja je preko Švedske ambasade u Bonu, koja je zastupala jugoslovenske interese u SRN, dostavljena AA-u.²⁰ Od tada, pitanje odštete za žrtve nacizma će postati jedno od dva-tri glavna pitanja u odnosima dve zemlje. Ono je obično bilo praćeno drugim pitanjima koja su u pojedinim trenucima imali nešto veći ili nešto manji značaj (trgovina, krediti, anti-jugoslovenska emigracija), a obično je iz taktičkih razloga kombinovano sa njima ili nekim manjim pitanjima (uređenje grobalja nemačkih vojnika u Jugoslaviji, penzije za bivše pripadnike Vermahta - jugoslovenske državljane). Po potrebi dva ili više je pitanja kombinovana radi vršenja presije: nekad bi se pritislo u jednom tada zapravo manje važnom pitanju, da bi se iznudilo popuštanje u trenutno važnijem.²¹

U rešavanju pitanja odštete žrvama nacizma jasno se mogu razlikovati dva razdoblja: jun 1962 - februar 1968, tj. vreme kada nije bilo diplomatskih odnosa, i februar 1968. - decembar 1974, tj. vreme od uspostavljanja diplomatskih odnosa do konačnog rešenja problema. Pri tom se argumentacija dve strane samo delimično promenila sa promenom u bilateralnim odnosima, a ona je bila važnija na nemačkoj strani.

S jugoslovenske strane se polazilo od nešto umanjenog broja žrtava navedenog napred: službeno se tvrdilo da je po standardima BEG za odštetu kvalifikovano 960.000 žrtava²² - i to najvećim delom pokojnih - što je bila znatna razlika u odnosu na ugovore sa zapadnim zemljama. Tvrdilo se da je Jugoslavija najviše postradala od zemalja koje su Podstamskim sporazumom u pogledu reparacija upućene na Zapadnu Nemačku, da je dobila samo mali deo (35 miliona \$ od traženih 35 milijardi \$!)²³ reparacija. Nepostojanje diplomatskih odnosa odbijano kao razlog za neplaćanje odštete: pri tom se jugoslovenska diplomatija pozivala na već sklopljene sporazume o obeštećenju žrtvama vivo-eksperimentata i na sporazum SRN sa Izraelom iz 1952.²⁴ Jugoslovenska strana je insistirala na tome da je plaćanje odštete nemačka moralna i pravna obaveza, tvrdeći da je ona deo reparacija, koje, protivno nemačkom tumačenju, nisu zamrznute Londonskim sporazumom o nemačkim dugovima.²⁵

Diplomatija SRN je do reuspostavljanja diplomatskih odnosa odgovarala protivargumentima da odšteta nije pravna, već samo moralna obaveza i da se ona daje dobrovoljno i iz humanitarnih razloga, i to samo zemljama koje imaju diplomatske odnose sa SRN, tj. koje priznaju SRN za pravnu naslednicu Nemačkog Rajha i jedinog predstavnika nemačkog naroda - što sa Jugoslavijom, zbog njenog priznanja NDR nije bio slučaj.²⁶ Sem toga, pozivala se na to da je razmatranje eventualnih reparacija blokirano Londonskim sporazumom.²⁷ Ova argumentacija izvučena na osnovu Hallsteinove doktrine²⁸, se činila

²⁰ DA PA, 1962, F. 90.

²¹ DA PA, 1963, F. 86, F. 87; 1964, F. 161.

²² U zahtevu za razmatranje odštete u okviru trgovinskih pregovora iz maja 1963. bilo je reči o 1.179.399 žrtava (od toga 243.478 preživelih) - na osnovu ne sasvim jasnog kriterijuma. (DA PA, 1963, F. 90.) Cifra od 960.000 žrtava se spominje službeno u memorandumu jugoslovenske vlade od 16. septembra 1969, ali se neslužbeno u razgovorima spominjala i ranije. (PA AA, B 86, 1376; B 42, 1351.) Nju je ponovio jugoslovenski pregovarač dr. Zvonko Perišić juna 1970. (PA AA, B 86, 1376; B 42, 1351, 1352.)

²³ Jugoslovenske procene šteta odmah nakon rata su se kretale između 45 i čak 61 milijarde \$. (AJ, 54, F. 44.)

²⁴ SRN je sa Izraelom sklopio sporazum septembra 1952. po kome je Izraelu isplaćeno 3 milijarde DM, a jevrejskoj organizaciji Claims Conference 450 miliona DM. (Hockerts, n.d., 178-179.)

²⁵ DA PA, 1963, F. F. 90; 1967, F. 152; PA AA, B 86, 1115.

²⁶ DA PA, 1963, F. 88; PA AA, B 86, 1115.

²⁷ PA AA, B 86, 1115; DA PA, 1965, F. 119.

²⁸ SRN nije želela da u Trećem svetu nastane utisak da priznanje NDR može da prođe bez konkretnih posledica sem prekida diplomatskih odnosa. (Akten zur Außenpolitik der BRD (dalje AAPBRD), 1964, 1.1-30.4, München 1995, 471-476.)

dovoljnom sve do reuspostave diplomatskih odnosa, a Jugoslavija, kao slabiji partner nije mogla da natera SRN na promenu stava.

Položaj SRN se međutim iskomplikovao posle ponovnog uspostavljanja diplomatskih odnosa. Iako se pre njihove obnove Jugoslavija obavezala da neko vreme neće potezati pitanje odštete (čega se oko godinu dana i držala), ona od nje nije odustala.²⁹ Promene zapadno-nemačke spoljne politike prema istočno-evropskim zemljama su međutim zahtevale da se jugoslovenskim zahtevima pristupi na drugi način. Oni više nisu mogli biti odbijani s pozivom na nepostojanje diplomatskih odnosa. Odbijanje da se oni razmotre bi dovelo u pitanje verodostojnost nove nemačke istočne politike. S druge strane, davanje odštete Jugoslaviji, ne samo što bi bilo nepopularno u krugovima dobrog dela biračkog tela (CDU, saveza prognanika, bivših ratnih zarobljenika i dela omladine koja se nije osećala dužnom da plaća za grehe očeva i dedova iz Drugog svetskog rata), već je za sobom povlačilo opasnost da će druge istočno-evropske zemlje, a pre svega Poljska, postaviti slične, ali finansijski neuporedivo teže zahteve³⁰, koji bi se po procenama Saveznog ministarstva finansija (koje je pružilo najsnažniji otpor pregovaranju sa Jugoslavijom) iznosili između 11 i 20 milijardi DM. Sem toga, Ministarstvo finansija se plašilo da bi u tom slučaju i zapadne zemlje mogle da zatraže reviziju svojih sporazuma o odšteti. Drugim rečima, AA se našao, pritešnjen između želje da sa Jugoslavijom nađe neko prihvatljivo rešenje - radi popravljjanja međusobnih odnosa, jugoslovenskih zahteva koji su se činili previsoki (2 milijarde DM), otpora Ministarstva finansija, opozicije i dela javnog mnjenja i potencijalnih zahteva drugih zemalja.³¹ Do 1970. AA nije još dobilo ni saglasnost Ministarstva finansija da se sa Jugoslavijom uopšte pregovara.³² Pa ipak već su se od 1968. počele razvijati ideje jednog indirektnog rešenja koje bi išlo kroz kredite i privrednu saradnju a ne pod nepopularnim imenom obeštećenja.³³

Obe strane su se potrudile da se snabdeju istoriografsko-demografskom "municijom" za ostvarivanje svojih zahteva: SIV je još 1964. na predlog DSIP-a stvorio posebnu komisiju od predstavnika državnih i para-državnih organa koja je trebalo da popišu žrtve rata,³⁴ a AA i Ured kancelara su od Saveznog arhiva u Koblencu sredinom 1969. zatražili elaborat o stvarnim jugoslovenskim gubicima tokom Drugog svetskog rata, s posebnim osvrtom na broj žrtava nemačkog delovanja.³⁵ Prva komisija nikad do kraja nije završila posao i došla je do broja od ispod 600.000 žrtava,³⁶ a Savezni arhiv je na osnovu svoje nepotpune dokumentacije procenio da je Nemačka mogla biti kriva za gubitak oko 400.000 života na tlu Jugoslavije.³⁷ Pri tom je nemačkoj strani bilo jasno da su jugoslovenske vlasti u broj žrtava nacizma uključile i borbe, žrtve represalija i progonjene na nacionalnoj osnovi (koji su svi po nemačkom shvatanju trebalo da budu obeštećeni kroz reparacije), sa namerom da se i ovim kategorijama žrtava da obeštećenje.³⁸ Sudbina i imovina folksdojčera su povremeno u internim nemačkim savetovanjima razmatrani kao mogući protivargument, odnosno

²⁹ PA AA, B 86, 1376.

³⁰ Strah od toga se javio već 1962, (DA PA, 1962, F. 88) ali je on do promena u istočnoj politici ostao uglavnom teoretski.

³¹ PA AA, B 86, 1292, 1116, 1117; B 42, 1351.

³² PA AA, B 86, 1117.

³³ PA AA, B 86, 1376, 1116. Ovu ideju je, navodno kao ličnu, po prvi put lansirao upravnik predstavništva SRN pri Francuskoj ambasadi u Boeogradu koja je zastupala nemačke interese u Jugoslaviji Hans Bock marta 1963. (DA PA, 1963, F. 86.)

³⁴ DA PA, 1962, F. 91.

³⁵ PA AA, B 86, 1116, 1117, 1292; B 42, 1351.

³⁶ Žerjavić, n.d., 67-69.

³⁷ Pri tom ni svi Jevreji nisu stradali od nemačke ruke. (PA AA, B 42, 1351; B 86, 1376.)

³⁸ PA AA, B 86, 1117.

protivzahtev, ali ovo zbog mogućih negativnih efekata nikad nije uključeno u službenu nemačku argumentaciju.

I dok na nemačkoj strani nisu znali kakvo rešenje je u datim okolnostima najbolje, jugoslovenskoj strani se žurilo - i to zbog akutne nestašice novca. - tako da je ona u više navrata pokušavala da privoli SRN na otpočinjanje razgovora.³⁹ Do prvih kontakata je došlo sredinom 1970, i u njima su dve strane iznele svoje veoma udaljene stavove: predstavnik Saveznog ministarstva finansija SRN Dr. Ernst Féaux de la Croix (koji je bio glavni pregovarač i sa zapadnim zemljama) je polazio od nemačke definicije žrtava i pri tom dolazio do male odštete od oko 40 miliona DM, koja bi se (povlačenjem paralela sa grčkim slučajem) mogla povećati na 116-128 miliona, odnosno uz maksimalnu predusretljivost iz političkih razloga, na 150 miliona DM.⁴⁰ Jugoslovenski predstavnik dr. Zvonko Perišić je izneo stare tvrdnje o 960. 000 žrtava i zahtev za 2 milijarde DM.⁴¹

Ostatak vremena do kraja 1974. Kada je problem konačno rešen, prošao je, s jedne strane, u traženju prihvatljive sume, a s druge, u traženju za obe strane prihvatljivog načina isplate. Velika suma je za SRN iz finansijskih i političkih razloga bila neprihvatljiva, a posebno ako bi se dala pod firmom obeštećenja žrtvama nacizma. Zahvaljujući realističnosti glavnog nemačkog pregovarača koji je smatrao da su brojevi žrtava kojima barataju obe strane pod velikim znakom pitanja, i da se u krajnjem slučaju rešenje mora naći na političkom polju (kako je u suštini bilo i kad su u pitanju bile zapadne zemlje)⁴², diskusija (koja se odvijala uz velike prekid i kroz dodire funkcionera vrlo različitog ranga i nadležnosti) se zato usmerila na rešavanje gore navedenih praktičnih pitanja, uz sve manje obzira na broj žrtava.⁴³

Iako su prvi kontakti posvećeni isključivo odšteti žrtvama nacizma uspostavljeni tek sredinom 1970, nemačka strana je već ranije razmišljala o mogućnosti izvodljivog rešenja. Kao što je spomenuto, već početkom 1968. javila se ideja o indirektnoj odšteti kroz kredite ili garancije nemačke vlade za jugoslovenske kredite kod nemačkih banaka, i uopšte kroz pojačanu privrednu saradnju. Ovu ideju je tadašnji ministar inostranih poslova Willy Brandt sugerisao svojim domaćinima prilikom svoje posete Jugoslaviji tokom juna 1968.⁴⁴ Iako se 1963. Jugoslovenska diplomatija dosta zagrejala za sličnu ideju tadašnjeg predstavnika SRN u Beogradu Bocka⁴⁵, pri Brandtovoju poseti su Tita i sekretara za inostrane poslove Marka Nikezića više zanimala pitanja trgovine i gastarbajtera, iako naravno ni pitanje odštete nije zaobiđeno.⁴⁶ Od tad je pretežno indirektno rešenje postalo i ostalo praktično službeni nemački stav po pitanju odštete: o njoj se razmišljalo ili samo kroz indirektno, ekonomsko, rešenje ili kroz rešenje koje bi bilo manjim delom direktno obeštećenje, a znatno većim izraženo kroz kredite, pomoć u kapitalu ili stabilizacionu pomoć.⁴⁷

Jugoslovenska strana je dugo odbacivala ovakve ponude jer su one, po službenim tvrdnjama, bile neprihvatljive iz moralnih i unutrašnje-političkih razloga.⁴⁸ Drugi problem je predstavljala suma: nemačka strana je smatrala svaki iznos preko 400 miliona DM za

³⁹ Može se pretpostaviti da je postojala veza između jugoslovenske privredne reforme i pokretanja zahteva za odštetom žrtava nacizma, ali za to tek treba pronaći pouzdane dokaze.

⁴⁰ PA AA, B 86, 1376.

⁴¹ Féaux de la Croix je verovao da bi se Jugoslavija na kraju zadovoljila i sa 1 milijardom, ali je za SRN to tada bilo daleko od prihvatljivog. (PA AA, B 86, 1376; B 42, 1351, 1352.)

⁴² AAPBRD, 1970, 1.5-30.9, München 2001, 1515-1525.

⁴³ PA AA, B 42, 1351; B 86, 1117.

⁴⁴ AAPBRD, 1968, 1.1.-30.6, München, 1999, 714-719, 732-734; Ibid., 1968, 1.7-31. 12, 1162.

⁴⁵ DA PA, 1963, F. 86, F. 87.

⁴⁶ AAPBRD, 1968, 1.1-30.6, München 1999, 714-719, 732-734; Ibid., 1.7-31.12, 1162.

⁴⁷ AAPBRD, 1970, 1.5-30.9, München 2001, 1527.

⁴⁸ PA AA, B 86, 1117.

nerealan.⁴⁹ 19. maja 1971. jugoslovenski ambasador Čačinović je međutim tražio “bar 400 miliona kao odštetu”, dok je nemačka strana nudila 100 miliona za odštetu i 300 miliona kao pomoć u kapitalu. Sutradan je jugoslovenska strana izjavila da bi prihvatila odštetu od 400 miliona u kombinaciji sa većom pomoći u kapitalu.⁵⁰ Kada je 25. juna uz obeštećenje i pomoć u kapitalu ponuđen i razvojni kredit od 350 miliona, jugoslovenska strana nije htela da se izjasni o sumi, ali je odbijala povezivanje ove tri vrste nemačkih davanja.⁵¹ U narednom periodu Jugoslavija je išla na razdvajanje tog paketa i dobijanje što veće sume na ime čistog obeštećenje - svakako jer se ono, za razliku od kredita, ne bi moralo vratiti - dok je nemačka strana insistirala na većoj ili manjoj povezanosti tri sume - zbog spoljno- i unutrašnje-političkih razloga. Pri tom se činilo da je nemačka strana ponovo bila u prednosti jer je Jugoslavija od SRN upravo zatražila stabilizacioni kredit. Međutim jugoslovenska strana je nameravala da upotrebi pitanje odštete kao sredstvo pritiska da bi dobila taj stabilizacioni kredit.⁵²

U daljim kontaktima tokom 1972, jugoslovenskoj strani je uspeo da delimično razbije “pregovarački paket” i da krajem godine dobije pomoć u kapitalu u iznosu od 300 miliona DM. Jugoslavija se međutim propratnim pismom ambasadora Čačinovića obavezala da će tu sumu oduzeti od sume obeštećenja za žrtve nacizma, jednom kad se o tom pitanju postigne sporazum.⁵³

Jugoslavija ipak od pitanja odštete nije odustajala. Već januara sledeće godine je najavljeno da će se o tom pitanju razgovarati tokom posete kancelara Brandta u aprilu.⁵⁴ Pred posetu, Jugoslavija je bila spremna da prihvati 1 milijardu DM kao odštetu - ako bi bila ponuđena - u šta se međutim sumnjalo.⁵⁵

Prilikom Brandtove posete, kancelar je zaista sa svojim domaćinima, predsednikom SIV-a, Džemalom Bijedićem, a zatim i sa Titom na Brionima, razgovarao i o obeštećenju. Tito je istakao da je ponuda od 100 miliona za odštetu i 300 miliona kao pomoć u kapitalu neprihvatljiva i uvredljiva. Brandt je izrazio spremnost da se traži rešenje za prevazilaženje nasleđa prošlost, koje bi bilo okrenuto budućnosti, a koje bi istovremeno bilo prihvatljivo sa unutrašnje-političkog stanovišta za vladu SRN. Dva državnika su se složila da se takvo rešenje može naći u razvijanju dugoročne privredne saradnje dve zemlje. Dogovoreno je da do kraja godine stručnjaci stvore preduslove za takvo jedno rešenje.⁵⁶

Do konkretnih pregovora je došlo tek tokom oktobra i novembra. U novembru su se nemački ministar Bahr i jugoslovenski ambasador Budimir Lončar složili oko sume od 700 miliona DM. Ostalo je pitanje namene: dve strane nisu mogle da se slože o tome da li će pomoć biti vezana za konkretne projekte (kako je zahtevala nemačka strana - iz unutrašnjepolitičkih razloga) ili ne (na čemu je insistirala jugoslovenska strana).⁵⁷ Konačno je u prvoj polovini februara 1974. Jugoslavija pristala na to da se pomoć sastoji iz dva dela od kojih bi jedan bio vezan za projekat (izgradnja elektro-mreže) a drugi ne, tj. drugi deo bi bio upotrebljen za nabavku industrijskih dobara iz SRN.⁵⁸ Posle dodatnih razgovora 24. maja je

⁴⁹ AAPBRD, 1970, 1.5-30.9, München 2001, 1513-1514, 1527; PA AA, B 42, 1351; B 86, 1116. Šef odseka za obeštećenja u nemačkom Ministarstvu finansija, Dr. Féaux de la Croix je u aprilu 1970. sumnjao da će njegovo ministarstvo biti spremno da da i toliko. (PA AA, B 86, 1117; B 86, 1269.)

⁵⁰ AAPBRD, 1971, 1.5-30.9, München 2002, 806-809.

⁵¹ Isto, 1037-1038; DA PA, 1971, F. 102.

⁵² DA PA, 1971, F. 102.

⁵³ DA PA, 1973, F. 85.

⁵⁴ AAPBRD, 1973, 1.1-30.4, München 2004, 23-26; DA PA, 1973, F. 85.

⁵⁵ DA PA, 1973, F. 85.

⁵⁶ DA PA, 1973, F. 85; AAPBRD, 1973, 1.1-30.4, München 2004, 552.

⁵⁷ PA AA, B 42, 116 722.

⁵⁸ PA AA, B 42, 116 710.

potpisan protokol kojim su rešena tehnička pitanja,⁵⁹ a posle pregovora dve delegacije 18-20. juna parafiran je i ugovor.⁶⁰ Iako je nekoliko dana kasnije prilikom susreta Tita i kancelara Helmuta Schmidta izdat kominike u kome je rečeno da rešavanje otvorenih pitanja treba tražiti kroz dugoročnu saradnju na privrednom i drugim poljima, i da je nađeno zadovoljavajuće rešenje u pogledu dogovora sa Briona od prethodne godine,⁶¹ to još nije bio kraj peripetija.

Krajem jula je jugoslovenska strana zatražila promene u preambuli i ispuštanje članu 5. koji se odnosio na forsiranje Berlina prilikom nabavki iz SRN.⁶² Nemačka strana se plašila da bi iz promene preambule kasnije mogle uslediti i promene tumačenja, dok u pitanju Berlina nije bila spremna da popusti iz razloga unutrašnje i spoljne politike i zbog činjenice da je ono bilo sastavni deo svih ugovora o pomoći u kapitalu. Nemačka strana je najzad popustila u pitanju preambule, dok je jugoslovenska, pritisnuta nestašicom novca, odustala od zahteva da se pitanje Berlina reguliše propratnim pismom u kome bi se Jugoslavija ogradila od obaveza iz člana 5.⁶³

Na taj način je u poslednjem trenutku ugovor spasen i konačno potpisan 10. decembra 1974. On je predviđao pomoć u kapitalu u visini od 700 miliona DM, koja je data na 30 godina (uz 10 godina grace-period) sa kamatom od 2%. Obeštećenje nije ni jednom rečju spomenuto ni u sporazumu ni u jugoslovenskoj štampi koja je nesrazmerno malo prostora posvetila tom značajnom ugovoru.⁶⁴

Na taj način problem obeštećenja je skinut sa dnevnog reda obostranim popuštanjem: SRN je pristala da povisi sumu koju je ponudila, a Jugoslavija se odrekla toga da ju inkasira pod imenom obeštećenja za žrtve nacizma. A šta je bilo sa žrtvama? One su u celoj priči zaboravljene čim se ozbiljno počelo pregovarati o sumama; one su bile samo izgovor za dobijanje novca koji je iskorišćen za održavanje socijalističke privrede i sistema.

Sažetak

Pitanje odštete žrtava nacizma se u odnosima SRN i Jugoslavije postavilo prvo početkom pedesetih godina kroz pitanje odštete za žrtve vivo eksperimenata. Posle dužih pregovora sporazum o tome je postignut 1961, da bi 1963. bio revidiran. Što se pitanja odštete žrtvama nacizma u skladu sa nemačkim zakonodavstvom tiče, ono je pokrenuto neslužbeno u novembru 1960, a službeno 1962. Od tada ono je ostalo jedno od glavnih spornih pitanja međudržavnih odnosa. Pri tom su se obe strane zaklanjajući se iza hunaitarnih aspekata, njime služile i kao srdstvom pritiska za dobijanje ustupaka u drugim pitanjima. Od reuspostavljanja diplomatskih odnosa početkom 1968, SRN više nije mogla da izbegava diskusiju o odšteti sa pozivom na nepostojanje diplomatskih odnosa. S druge strane, pitanje odštete za Jugoslaviju je za SRN otvaralo i pitanje obeštećenja drugim zemljama istočne Evrope, revizije ugovora koji su o tome već sklopljeni sa zapadnim zemljama, unutrašnje-političke i finansijske prihvatljivosti. Zbog toga je za SRN poželjnije bilo pretežno indirektno rešenje: mala odšteta u kombinaciji sa pomoći u kapitalu i/ili kreditom. Jugoslavija je insistirala na direktnom rešenju, ali je na kraju, pritisnuta nestašicom novca ipak prihvatila indirektno rešenje. SRN je pak popustila u pogledu sume koju je bila spremna da da: od 400 miliona ju je podigla na 300 + 700 miliona DM koje je dala kroz sporazume o pomoći u kapitalu sklopljene krajem 1972 i krajem 1974.

Zusammenfassung

⁵⁹ PA AA, B 42, 116 722.

⁶⁰ PA AA, B 42, 116 726.

⁶¹ Politika, 28. 6, 1974, str. 3

⁶² PA AA, B 42, 116 722.

⁶³ PA AA, B 42, 116 722.

⁶⁴ Politika, 11. 12, 1974, str. 2. (List je izvestio o sporazumu u dva kraća članka koji su zauzeli jedva četvrtinu druge strane.) Tekst sporazuma vidi u: Dodatak Službenog lista, br. 66, 27. 12. 1974, str. 1950.

Die Frage der Wiedergutmachung für die NS-Opfer in den Beziehungen zwischen der BRD und Jugoslawien tauchte zum ersten mal auf Anfang der Fünfziger Jahre als Frage der Wiedergutmachung für die Opfer der Menschen-Versuche. Nach längeren Verhandlungen wurde das Abkommen darüber in 1961 abgeschlossen, und 1963 revidiert. Was die Frage der Wiedergutmachung im Sinne der bundesdeutschen Gesetzgebung angeht, sie wurde erst unoffiziell in 1960, und dann offiziell in 1962 aufgerollt. Seither wurde sie zu eine der wichtigsten Streitpunkten in der zwischenstaatlichen Beziehungen. Die beide Seiten, sich hinter dem humanitären Aspekten des Problems verbergend, bedienten sich der Frage als Druckmittel um die Zugeständnisse an anderen Gebieten zu erzwingen. Seit der Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen in 1968, konnte die BRD nicht mehr die Diskussion über die Wiedergutmachung mit der Berufung auf die Nichtexistenz der diplomatischen Beziehungen ablehnen. Andererseits, die Frage der Wiedergutmachung für Jugoslawien öffnete für die BRD auch die Fragen der Wiedergutmachung an andere ost-europäische Länder, Revision der Westverträge über Wiedergutmachung und die Frage der innen-politischen und finanziellen Tragbarkeit. Darum war für die BRD die überwiegend indirekte Lösung wünschenswerter: d.h. die indirekte Wiedergutmachung kombiniert mit einer Kapitalhilfe und/oder einem Kredit. Jugoslawien bestand auf der direkten Lösung, akzeptierte aber am Ende die indirekte. Die BRD machte ein Zugeständnis betref der Summe sie zu gewähren bereit war: von 400 Mio. DM wurde sie aufgestockt auf 300 + 700 Mio DM, die sie auszahlte anhand der Abkommen über die Kapitalhilfe vom Ende 1972 bzw. Ende 1974.

Summary

For the first time, the question of indemnification for Nazi victims appeared in the Yugoslav-German relations in the 1950s as the question of indemnification for victims of pseudo-medical experiments. An agreement about this was reached after protracted negotiations in 1961, and revised in 1963. As for the question of the indemnification in accordance with West-German legislature, it was raised first unofficially in 1960 and then officially in 1962. Since then, it remained one of the principal bones of contention in the bilaterale relations. Both parties, hiding behind humanitarian aspects of the matter, tended to use it as a means of pressure for obtaining goals in other fields. Since diplomatic relations were resumed in 1968, West-Germany couldn't continue to refuse discussing the matter pleading non-existence of diplomatic relations as an excuse. At the same time, the question of indemnification for Yugoslavia, opened for Germany questions of indemnification for other East-European countries, revision of indemnification treaties with Western states, as well as, the question of inner-political and financial sustainability. For these reasons an indirect solution was desirable for Germany: i.e., an indirect indemnification combined with aid in capital and/or a credit. Yugoslavia insisted on direct solution, but eventually she accepted an indirect one. West-Germany made a concession in terms of the sum she was willing to pay: from 400 million DM, it was increased to 300 + 700 Million DM, which were paid according to agreements about aid in capital from the end of 1972 and 1974.